

УДК 338.43:338.439.22

О.М. Віленчук

к. е. н.

Державний агроекологічний університет

ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДРОДЖЕННЯ

Досліджувані проблеми просторового розвитку сільських територій на основі багатофункціональності сільського господарства, а також показники економічної активності населення та демографічна ситуація на території Житомирської області. Обґрунтовується необхідність та доцільність активізації просторового розвитку сільських територій з метою їх реабілітації та відродження у відповідності до міжнародних стандартів якості життя на селі.

Постановка проблеми

Вступ України до світової організації торгівлі та подальше створення зони вільної торгівлі з країнами Європейського Союзу потребує структурних трансформацій в усіх сферах та галузях національної економіки. Особливо це стосується агропромислового комплексу нашої країни, пріоритетом якого є забезпечення умов для просторового розвитку сільського господарства під яким слід розуміти синхронне поєднання виробництва агропромислової продукції та всебічний розвиток сільських територій. Першочерговим кроком на цьому шляху повинна стати політика “вирівнювання” рівня життя міського та сільського населення за рахунок динамічного соціально-економічного розвитку сільських територій, для яких нині характерні тривала демографічна криза, брак мотивації до праці, безробіття, витік трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури та “вимирання” населених пунктів.

Основними принципами розвитку сільських територій для країн Європейського Союзу на період 2007–2013 рр. є багатофункціональність села та багатофункціональність сільського господарства [3, с. 63]. Такий підхід передбачає поліпшення умов праці, підтримку місцевого населення, розвиток несільськогосподарських функцій територій.

Концепція багатофункціонального розвитку сільських територій для України означає необхідність системного просторового підходу до гармонізації виробничого, природного, соціально-економічного, культурного та релігійного середовищ, виходячи зі славних традицій українського селянства. Сучасне сільське господарство має інтегруватися у систему збалансованого і сталого розвитку.

Аналіз останніх досліджень

Вагомий науковий внесок у комплексну розробку зазначеної проблеми зробили: П. Гайдуцький, Ю. Губені, В. Зіновчук, А. Малиновський О. Могільний,

В. Онегіна, О. Онищенко, М. Орлатій, І. Прокопа, П. Саблук, М. Сахацький, В. Трегобчук, Є. Ходаківський, Л. Шепотько та інші вчені-аграрники. У розвиток концепції просторової організації суспільства її різновидів і модифікацій внесли такі вітчизняні вчені: І. Бистряков, Я. Верменіч, Б. Данилишин, М. Долішний, Ф. Заставний, Н. Павліха, О. Топчієв, О.Шаблій, Г.Швебс. Проте сільські території не входять в об'єктно-предметне поле їх наукових інтересів. Водночас розробка концептуальних засад, механізмів управління сільськими територіальними утвореннями та їх складовими набуває все більшої наукової актуальності та практичного значення. У першу чергу, існує об'єктивна необхідність в уточненні понятійно-категоріального апарату об'єкта та суб'єкта управління. Вирішення цих питань сприятиме подоланню галузевого підходу в дослідженні сільських територій та формуванню нової парадигми просторового сільського розвитку.

Метою дослідження було на підставі аналізу стану розвитку сільських територій Житомирської області окреслити напрями наукового дослідження щодо активізації та невідворотності відтворювальних процесів, спрямованих на підвищення якості життя сільського населення.

У відповідності до поставленої мети необхідно було вирішити наступні завдання:

- дослідити понятійно-категоріальний апарат в контексті розвитку сільських територій;
- проаналізувати демографічні та соціально-економічні процеси розвитку сільських територій Житомирської області;
- окреслити напрями відтворення сільських територій у просторовому вимірі;
- визначити шляхи збалансування розвитку сільських територій з економічної, соціальної та екологічної точок зору;
- окреслити напрями подальших досліджень спрямованих на всебічний розвиток та підвищення стандартів якості життя сільського населення.

Об'єкти та методика досліджень

Об'єктом дослідження виступає процес формування та розвитку просторової організації сільських територій з метою гармонізації виробничо-господарської, соціо-, еколого-економічної та гуманітарної діяльності на селі.

У процесі дослідження використовували такі методи пізнання: монографічний, абстрактно-логічний, соціально-економічний, аналізу і статистики, а також статистично-аналітичну інформація Держкомстату України, головного управління статистики у Житомирській області та результати власних досліджень .

Результати досліджень

Науковий інтерес до проблематики розвитку сільських територій виник порівняно недавно не лише в Україні, а і в країнах Центральної та

Східної Європи. Так, польській дослідник Р. Вільчинський стверджував, що "...до 1997 року термін розвиток сільських територій був відомий лише в окремих наукових публікаціях". [10, с.26]. І це не дивно, оскільки в умовах трансформації аграрної економіки першочергового значення набувають питання збільшення валових показників випуску сільсько-господарської продукції, забезпечення прибутковості та рентабельності аграрних підприємств, розширення ринків збуту для своєї продукції в умовах конкурентного середовища. Але у міру мінімальної стабілізації виробничих потужностей агропромислового комплексу постає питання про облаштування сільських територій. В цьому контексті академік В. Юрчишин стверджує, що "серцевиною державної аграрної політики вважалася аграрна і земельна реформа, то тепер стратегічною серцевиною повинен стати сільський розвиток" [7, с. 26].

Різновекторний та багатоплановий просторовий розвиток сільських територій має базуватися на певних принципах, а саме узгодженості, урегульованості, збалансованості та пропорційності. Це передбачатиме паралельний рух реформаторських заходів, спрямованих: по-перше, на створення належних умов для розширення матеріально-технічної бази, житлового господарства, соціальної інфраструктури на селі; по-друге, на підвищення життєвих стандартів та покращення якості життя на селі, пов'язаних з духовними та суспільними потребами людини, збереження специфічного сільського стилю життя. Академік М. Малік сільську територію визначає як складну багатофункціональну природну, соціально-економічну та виробничо-господарську систему з властивими їй кількісними, структурними, природними характеристиками та відповідним цьому її сутнісним наповненням. Всебічне консолідоване поєднання багатофункціональної структури сільських територій із забезпеченням системного розвитку розглядається як одна з найголовніших основ їх ефективного функціонування. [6, с157].

Забезпечення процесу відтворення та збалансованого розвитку сільських територій неможливе без подолання тих негативних тенденцій, що нагромаджувались протягом останніх десятиліть. Одним з ключових питань виходу з затяжної кризи є максимальне наближення рівнів життя міського та сільського населення. Адже існуюча диференціація в показниках соціально-економічного розвитку територій загрожує впливом найбільш активної та працездатної частини сільського населення до міст, активізує зовнішню міграцію, що спричиняє занепад сільських територій. Досліджуючи демографічні процеси в Житомирській області необхідно зазначити, що область займає 5 % території України, де на початок 2007 р. проживало 1317,1 тис. осіб наявного населення, у тому числі 566,1 чол. або 43,0 % сільського (по Україні цей показник становить 31,9 %). На території області спостерігається поступове зменшення частки сільського населення з причин як природного скорочення за рахунок дисбалансу народжува-

ності та смертності, так і міграції. За період 1991–2007 років чисельність наявного населення Житомирської області скоротилась на 193,6 тис. осіб або на 12,8 % (табл. 1). У той же час кількість міського населення зменшилась на 66,8 тис. осіб (8,2 %), а сільського – на 126,8 тис. осіб (18,3 %). Показник народжуваності за досліджуваний період знизився на 28,4 %, разом з цим кількість померлих збільшилася на 10,5 % [4].

Хоча останнім часом у сільській місцевості фіксуються деякі поліпшення ситуації з народжуваністю, проте високий рівень смертності, що перевищує рівень народжуваності в усіх регіонах України (за виключенням Рівненської та Закарпатської областей) вказує на від'ємний природний рух сільського населення по Житомирській області на 7788 осіб за 1990–2006 рр. [4]. Це й залишається однією з основних причин депопуляції сільського населення нашої країни.

Таблиця 1. Демографічні процеси розвитку сільських територій Житомирської області

Показники	Роки									2006 р. до 1900 р %
	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	
Всього населення, тис. осіб	692,9	657,3	619,9	614,1	604,5	595,3	585,1	574,9	566,1	81,7
Народилося	7987	7362	5823	5433	5556	5480	5531	5417	5718	71,6
Померло	12226	13853	13069	13308	13467	13666	13824	14088	13506	110,5
Природний рух осіб (приріст, зменшення)	-4239	-6491	-7246	-7875	-7911	-8186	-8293	-8671	-7788	-183,7

Джерело: Держкомстат України Головне управління статистики в Житомирській області.

Аналіз економічної активності населення Житомирської області свідчить про досить суперечливі тенденції (табл. 2, 3). За офіційними статистичними даними майже 50 % наявного населення відноситься до категорії економічно активного. Проте значна частина населення (міського від 26,1 % до 30,5 % та сільського від 21,8 % до 26 %) належать до економічно неактивного населення. Позитивними тенденціями розвитку є збільшення чисельності зайнятих серед сільського населення. Так, лише протягом 2004–2005 років кількість зайнятого населення у цьому секторі економіки збільшилась на 34 тис. чол. [4, 9]. Це сталося в основному за рахунок активізації самостійної зайнятості населення, особливо у сільському, лісовому, рибному господарствах і мисливстві. Незважаючи на певні успіхи у реформуванні аграрної сфери економіки, подальший сільський розвиток буде залежати від здатності трансформацій сільських

територій у привабливе місце для інвестицій, проживання та праці; створення сприятливих умов для збільшення кількості нових робочих місць; осучаснення соціально-економічної інфраструктури на селі; зрівноваженого використання природних ресурсів АПК на засадах сталого розвитку; удосконалення системи управління та використання потенціалу сільських територій.

Таблиця 2. Економічна активність населення області віком 15–70 років за статтю та місцем проживання, тис. осіб (у середньому за період)

Показники	Роки	Все населення	У тому числі			
			жінки	чоловіки	міське населення	сільське населення
Економічно активне населення	2004	632,4	312,5	319,9	382,2	250,2
	2005	632,5	315,3	317,2	352,3	280,2
	2006	625,1	312,0	313,1	351,4	273,7
Зайняті	2004	561,1	278,3	283,3	333,2	228,4
	2005	570,6	289,0	281,6	307,6	263,0
	2006	568,1	284,4	283,7	311,0	257,1
Безробітні	2004	70,8	34,2	36,6	49,0	21,8
	2005	61,9	26,3	35,6	44,7	17,2
	2006	57,0	27,6	29,4	40,4	16,6
Економічно неактивне населення	2004	356,0	204,8	151,2	199,6	156,4
	2005	353,0	200,5	152,5	230,1	122,9
	2006	356,1	204,3	151,8	230,6	125,5

Джерело: Держкомстат України Головне управління статистики в Житомирській області.

Таблиця 3. Процентне співвідношення економічної активності населення Житомирської області

Показники	Роки		
	2004	2005	2006
Економічно активне населення			
Міське населення	50,0	46,3	46,5
Сільське населення	42,0	47,8	47,6
Економічно неактивне населення			
Міське населення	26,1	30,3	30,5
Сільське населення	26,2	21,0	21,8
Зайняте населення			
Міське населення	43,6	40,5	41,2
Сільське населення	46,0	45,0	44,7
Безробітне населення			
Міське населення	6,4	5,9	5,3
Сільське населення	3,7	2,9	2,9

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України Головного управління статистики в Житомирській області.

Успішність реалізації як на теоретичному, методологічному, так і на практичному рівнях вищезазначених заходів можлива лише при умові формування нової парадигми села, в основу якої за визначенням О. Онищенко та В. Юрчишина буде закладений світоглядний принцип селяноцентризм, що означає системне підпорядкування всієї сукупності відроджувальних процесів інтересам села і селянства [7, с. 26].

За останні роки в країнах Європейського Союзу з метою пошуку компромісу між необхідністю підвищення економічної ефективності функціонування та дотриманням соціальної справедливості із забезпеченням екологічної безпеки широко досліджуються питання щодо управління просторовим розвитком територій, зокрема сільських. Поняття простору багатогранне, оскільки існують наукові напрацювання представників географічної, геополітичної, соціологічної, економічної, соціальної, екологічної та інших шкіл, фахівців з регіоналістики, які використали філософську категорію простору для характеристики відносин між географічними об'єктами, розташованими на одній території. У термінах соціальної географії соціально-географічний простір – це простір суспільства з усіма сферами географічного середовища. Це простір антропосфери – заселеної, освоєної або в інший спосіб втягнутої в орбіту життя суспільної частки географічної оболонки Землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства [1, с. 56].

Суттєвим внеском у розвиток просторової концепції організації суспільства є теорія природно-господарських територіальних систем Г. Швєбса, яка зосереджує увагу на механізмах взаємодії людини і природи в конкретних регіонах, а також на закономірностях розвитку соціонормативної та духовної культури, пов'язаних з просторовим розміщенням території [2, с. 36]. Відповідно з цими підходами, людина адаптується в певному просторі та часі до природного середовища як біологічним шляхом, так і в процесі господарської та іншої діяльності, обживаючи та соціалізуючи природну нішу.

З економічної точки зору економічний простір – це насамперед насичена територія, що вміщує множину об'єктів і зв'язків між ними, а саме: населенні пункти; промислові підприємства; інженерні мережі тощо. Економічний простір окрім території включає також акваторію – частину повітряної оболонки, а об'єднує ці три поняття та інтегрує їх категорія геотерія. Простір виступає як єдність і цілісність всіх геосфер, де відбувається господарська діяльність. Економічна діяльність об'єднує природу і суспільство в цілісну, інтегровану просторову дієву систему, тим самим зміцнюючи і зберігаючи зростання економічного простору, а одночасно й активізуючи господарську діяльність регіональних структур різнопрофільного характеру [1, с. 11].

Просторовий розвиток сільських територій не ідентифікується виключно з сільським господарством як галуззю виробництва чи селом як типом поселення, що свідчить про недоцільність обмеження наукового аналізу їх

сутності галузевим підходом. Важливе значення в дослідженні природи сільських територіальних утворень має застосування концепції просторової організації суспільства, яка дозволяє зосередити увагу на вивченні не окремих компонентів системи, а їх сукупності. У просторовому відношенні сільські території мають загальнодержавний, регіональний, районний та низовий рівні, що організовані в одне ціле.

Найважливішими ознаками комплексності просторового розвитку сільських територій є: поєднання структурних елементів і пропорційно взаємопов'язаний розвиток усіх підсистем цілеспрямованих на створення високоефективного конкурентоспроможного аграрного сектора, розв'язання соціальних потреб села, зростання реальних доходів сільського населення, підвищення якості освітніх та медичних послуг на селі; гармонізація розвитку тобто раціональне поєднання усіх наявних виробничих та невиробничих ресурсів; врахування природних особливостей (можливість оздоровлення людей, відпочинок, організація "зеленого туризму", використання територій для інших корисних для суспільства цілей); оптимізація взаємодії суспільства і природи для збалансованого природокористування з урахуванням взаємозалежності всіх природних компонентів.

Такий синтез управлінських дій сприятиме формуванню у селянина проєвропейського світогляду, якісно нового бачення потенційних можливостей розвитку сільських територій, які є основою для відтворення та подальшого розквіту агропромислового комплексу нашої країни.

Висновки

Виходячи з людиноцентристських позицій та усвідомлюючи всю гамму потреб сільського населення, перспективи подальшого розвитку сільських територій знаходяться в просторовій організації життєвого устрою на селі. Концептуальними положеннями такої суспільної організації є: синхронізація виробничої та невиробничої сфер господарської діяльності; активізація житлового будівництва: розвиток соціальної та побутової інфраструктури і, як результат проведених трансформацій, підвищення якості життя на селі, що пов'язане з духовними суспільними потребами людини у відповідності до вимог сталого й зрівноваженого розвитку нації.

Перспективи подальших досліджень

Метою подальших досліджень є пошук шляхів як на теоретичному, методологічному, так і на практичному рівнях можливостей просторового розвитку сільських територій щодо гармонізації життєвих цінностей та інтересів на селі.

Література

1. *Бистряков І.К., Чернюк Л.Г.* Економічний простір: аспекти методологічного визначення/ За заг. ред. д-ра екон. проф., чл.-кор. НАН України *Б.М. Данилишина*. – К.: РВПС України, 2006. – 56 с.

2. *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 36.
3. *Губені Ю.* Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії й практики // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62-71.
4. Економічна активність населення області віком 15-70 років за статтю та місцем проживання / Держкомстату України; Гол. упр. стат. у Житомир обл. – Житомир, 2007.
5. *Малиновський А.С.* Системне відродження сільських територій в регіоні радіаційного забруднення: Монографія. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 604 с.
6. *Малік М.Й., Пулім В.А.* Концептуальні засади розвитку сільських територій // Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку: Допов. Міжнар. симпозіуму, (Україна м. Житомир, 16-18 травня, 2007 р.). – Житомир: Вид-во ДВНЗ “Державний агроекологічний університет”, 2007. – С. 156–162.
7. *Онищенко О.М., Юрчишин В.В.* Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства // Економіка АПК . – 2005. – № 11. – С. 28–24.
8. *Онищенко О., Юрчишин В.* Сільський розвиток основа методики та організації // Економіка України. – 2006. – №10. – С. 7.
9. Статистичний щорічник Житомирської області за 2006 рік / За ред. *Л. О. Рижкової*; Держкомстату України. Гол. упр. стат. у Житомир обл. – Житомир, 2007. – 447 с.
10. *Wilcznski R* Odnowa wspiersper spektywa rozwoju obsharow wiejskich w Polsce Poznac FFW, 2000 s. 26.